

ALTEERRA

WAGENINGENUR

Notitie Raakvlakken zorg en groen

Hoe natuur- en landschap(sbeleid) kan bijdragen aan het realiseren van doelen op het gebied van zorg en werk

Alterra-rapport 2035
ISSN 1566-7197

Florence van den Bosch en Leonie Heutinck

Notitie Raakvlakken zorg en groen

In opdracht van Aalke Drijfholt, ministerie van LNV, in het kader van Helpdeskvraag BO-01-008 – Investeringsbudget
Landelijk Gebied (Vitaal Landelijk Gebied)
Projectcode 5237517-01 Raakvlakken zorg en groen

Notitie Raakvlakken zorg en groen

Hoe natuur- en landschap(s)beleid kan bijdragen aan het realiseren van doelen op het gebied van zorg en werk

Florence van den Bosch en Leonie Heutinck

Alterra-Rapport 2035

Alterra Wageningen UR
Wageningen, 2010

Referaat

Florence van den Bosch en Leonie Heutinck, 2010. *Notitie Raakvlakken zorg en groen; hoe natuur- en landschap(sbeleid) kan bijdragen aan doelen op het gebied van zorg en werk*. Wageningen, Alterra, Alterra-Rapport 2035.doc. 25 blz.

Natuur kan bijdragen aan participatie, sociale cohesie, ontwikkeling van kinderen, ziektepreventie en genezing. Een mens zit zelf ook vaak liever in een natuurlijke dan in een grijze omgeving. Zo zetten cliënten hun PGB in op een zorgboerderij, spreken jongeren in de natuur af en zoeken overspannen werknemers op eigen initiatief Staatsbosbeheer op. In het officiële gezondheidszorg- en werkgelegenheidsbeleid worden deze functies van natuur echter niet benut. LNV vroeg ons daarom, na te gaan waar de aanknopingspunten in beleid van SZW en VWS zitten. Uit het onderzoek blijkt dat er aanknopingspunten zijn in diverse regelingen, plannen en wetten; van Subsidieregeling Kinderopvang en Actieplan Jeugdwerkloosheid tot wet Wajong, Kaderbrief Preventie en Wmo. Door natuur functioneel hierin te verankeren, kan het gezondheids- en werkgelegenheidsbeleid aansluiten bij wensen van mensen.

Trefwoorden: natuur, landschap, gezondheid, welzijn, werk, beleidsregelingen.

ISSN 1566-7197

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra Wageningen UR verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.boomblad.nl/rapportenservice.

© 2010 Alterra Wageningen UR, Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland
Telefoon 0317 48 07 00; fax 0317 41 90 00; e-mail info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra Wageningen UR.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-rapport 2035
Wageningen, mei 2010

Inhoud

Woord vooraf	7
Leeswijzer	9
1 Kinderen en jongeren: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid	11
1.1 Problematiek	11
1.2 Onderzoek	11
1.3 Aanknopingspunt: de subsidieregeling Kinderopvang	11
1.3.1 Aanbeveling	12
1.3.2 Positie \ rol ministeries SZW en LNV	12
1.4 Aanknopingspunt: het actieplan Jeugdwerkloosheid 2009	12
1.4.1 Aanbeveling	12
1.4.2 Positie \ rol ministeries SZW en LNV	12
2 Werknemers en psychische problemen: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid	13
2.1 Problematiek	13
2.2 Onderzoek	13
2.3 Aanknopingspunt: beleidsregel 44 gezond en veilig werken in relatie tot de Arbowet	13
2.3.1 Aanbeveling	14
2.3.2 Positie / rol ministeries LNV en SZW	14
3 Werknemers en lichamelijke problemen: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid	15
3.1 Problematiek	15
3.2 Onderzoek	15
3.3 Aanknopingspunt: Risico-inventarisatie en -Evaluatie (RI&E)	15
3.3.1 Aanbeveling	16
3.3.2 Positie \ rol SZW en LNV	16
3.4 Aanknopingspunt: verhoging AOW-leeftijd	16
3.4.1 Aanbeveling	16
3.4.2 Positie \ rol SZW en LNV (en VWS)	16
4 Werknemers met een handicap: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid	17
4.1 Problematiek	17
4.2 Onderzoek	17
4.3 Aanknopingspunt: Wet Wajong	17
4.4 Aanbeveling	18
4.4.1 Positie \ rol SZW en LNV	18

5	Preventie: aanknopingspunten bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport	19
5.1	Problematiek	19
5.2	Onderzoek	19
5.3	Aanknopingspunt: Kaderbrief Preventie (2007) en CVZ advies 'van preventie verzekerd'	19
5.3.1	Aanbevelingen	20
5.3.2	Positie / rol ministeries LNV en VWS	20
5.4	Aanknopingspunten: de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo)	20
5.4.1	Aanbeveling	21
5.4.2	Positie / rol ministeries LNV en VWS	21
5.5	Aanknopingspunt: diverse projecten	22
5.5.1	Aanbeveling	22
5.5.2	Positie / rol ministeries LNV en VWS	22
6	Cure en Care: aanknopingspunten bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport	23
6.1	Problematiek	23
6.2	Onderzoek	23
6.3	Aanknopingspunt: de Zorgverzekeringswet	23
6.3.1	Aanbeveling	23
6.3.2	Positie\rol VWS en LNV	23
6.4	Aanknopingspunt: de AWBZ	24
6.4.1	Aanbeveling	24
6.4.2	Positie / rol ministeries LNV en VWS	24
	Literatuur	25

Woord vooraf

Voor u ligt de Notitie Raakvlakken zorg en groen. Deze notitie bevat een inventarisatie van verschillende regelingen van het ministerie van Volksgezondheid en van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid die aanknopingspunten kunnen bieden voor het verbinden van de groene sector met de zorg- en werkgelegenheidssectoren. De inventarisatie is uitgevoerd in opdracht van het ministerie van LNV in de persoon van Aalke Drijfholt. Doel ervan is te achterhalen hoe het ministerie van LNV vanuit haar eigen beleid op het gebied van natuur en landschap kan bijdragen aan beleidsdoelen op het gebied van zorg, welzijn en werkgelegenheid. Om dit te achterhalen hebben we in de eerste plaats een (beperkte) literatuurstudie gedaan naar onderzoek dat een verband legt tussen groen en gezondheid van (potentiële) patiënten, waaronder werknemers. Vervolgens hebben we specifieke regelingen van SZW en VWS bekeken, waarop de in het onderzoek gevonden relatie tussen groen en zorg van toepassing kan zijn en waarbij het natuur- en landschapsbeleid van LNV dus kan bijdragen aan het bereiken van de doelstellingen van deze regelingen van SZW en VWS.

Leeswijzer

De notitie bestaat uit zes korte hoofdstukken. Elk hoofdstuk kent de volgende opbouw:

- schets van het maatschappelijke probleem in zorg of werk, waar groen in potentie een bijdrage kan leveren aan de oplossing;
- relevante uitkomsten uit onderzoek over de bijdrage van groen aan het betreffende probleem;
- relevante regeling(en), met passende aanknopingspunten voor beleid en de rol die de verschillende ministeries kunnen spelen om bij te dragen aan de oplossing van het probleem.

1 Kinderen en jongeren: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid

1.1 Problematiek

In Nederland is in toenemende mate sprake van overgewicht (obesitas) bij kinderen. Dit is slecht voor de gezondheid, vooral ook op latere leeftijd. (On)gezonde kinderen zijn later (on)gezonde werknemers.

1.2 Onderzoek

De laatste jaren is er veel onderzoek verricht naar groen en gezondheid. Uit deze onderzoeken blijkt dat natuur een grote potentie heeft ten aanzien van de gezondheid en de ontwikkeling van kinderen:

- Wijken met veel gras en bomen tellen zo'n 15% minder kinderen met overgewicht dan vergelijkbare wijken zonder groen (Vreke et al., 2006).
- Jongeren uit een groene woonomgeving voelen zich gezonder en zijn ook gezonder. Ze bezoeken minder vaak de huisarts voor bijvoorbeeld depressie, diabetes, longaandoeningen en duizeligheid (Maas et al., 2008).
- Natuur is er om in te spelen, te sporten en om in af te spreken met vrienden, vinden Nederlandse jongeren (Buijs et al., 2007).
- De natuur daagt kinderen uit tot een veelzijdig spel, iets waar ze op latere leeftijd profijt van hebben, stellen de onderzoekers (Berg et al., 2007).
- In groene buurten oordelen ouders positiever over de aanwezigheid van plaatsen om buiten te spelen en de veiligheid van deze plaatsen (Vries et al., 2008).
- Onvoldoende jongeren kiezen voor een groene opleiding en/of een opleiding gericht op werken in de agrarische productie, handel en verwerking (http://docs.minszw.nl/pdf/129/2009/129_2009_3_13096.pdf). Uit onderzoek blijkt dat dit grote gevolgen heeft voor de toekomst. Op termijn, in 2016, ontstaan er in de agrosector grote knelpunten in de arbeidsmarkt, volgens een in opdracht van LNV uitgevoerd onderzoek. (<http://www.mvo.nl/Portals/0/organisatie/bestuur/bestuursstukken/OB238-19112009/punt%205%20intentieverklaring.pdf>)

1.3 Aanknopingspunt: de subsidieregeling Kinderopvang

De subsidieregeling Kinderopvang bestaat sinds 2005. Ze heeft als doel innovatieve projecten te subsidiëren die bijdragen aan toegankelijke en verantwoorde kinderopvang. Sinds 2006 voert het Agentschap SZW de subsidieregeling Kinderopvang uit. Eén van de thema's binnen dit subsidieprogramma is de bevordering van de kwaliteit van de kinderopvang (http://agentschap.szw.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_rubriek&rubriek_id=391304&menu_item=13064). Een voorbeeldproject binnen de subsidieregeling is Natuur BSO - de natuur als derde opvoeder. Dit project richt zich op het verwezenlijken van een specifiek pedagogisch kader met een werkboek voor de Natuur BSO op grond van inzichten in eigen land en omliggende landen. (http://agentschap.szw.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=171320).

1.3.1 Aanbeveling

Bij de uitwerking van de punten binnen de subsidieregeling Kinderopvang komt groen niet expliciet aan de orde. Daarentegen blijkt uit voorbeeldprojecten dat er wel degelijk wat wordt gedaan met het groen. Om het groen bij BSO nog meer te stimuleren, is het aan te raden om dit ook expliciet in de subsidieregeling te vermelden.

1.3.2 Positie \ rol ministeries SZW en LNV

Het is aan SZW om te besluiten natuur als pedagogisch kader in de subsidieregeling Kinderopvang op te nemen. LNV kan mogelijk samen met het ministerie van VWS hierover in overleg gaan met SZW. Wellicht kan het draagvlak hiervoor binnen SZW vergroot worden door het gezamenlijk uitzetten van onderzoek naar de effecten van natuur- BSO's op de ontwikkeling van kinderen.

1.4 Aanknopingspunt: het actieplan Jeugdwerkloosheid 2009

Het kabinet vindt het van groot belang om in deze crisistijd snel met extra maatregelen voor jongeren te komen. Voorkomen moet worden dat jongeren aan hun lot worden overgelaten. Daarom is er het actieplan Jeugdwerkloosheid dat aan de Tweede Kamer is aangeboden. Het is een vervolg op het advies van Hans de Boer, eerder voorzitter van de Taskforce Jeugdwerkloosheid, onder de titel 'Tegen de stroom in'. Het actieplan geeft aan hoe het kabinet in samenwerking met alle betrokken partijen tracht jongeren door de crisis heen te helpen. Voor het plan is € 250 miljoen uitgetrokken. UWV Werkbedrijf en het kenniscentrum voor onderwijs Colo zorgen ervoor dat 150.000 stage- of leerwerkplaatsen beschikbaar komen om jongeren hun opleiding af te kunnen laten ronden. Ook wordt bekeken of oudere werknemers die deeltijd-WW hebben gedurende de tijd dat ze niet werken hun vakkennis kunnen overdragen aan jongeren.

(http://www.groenonderwijs.nl/gon/archief2009/vgo_02_2009_groen_onderwijs_levert_niet_genoeg_vakmen_sen_voor_de_arbeidsmarkt.pdf).

1.4.1 Aanbeveling

Groen in de stad wordt in toenemende mate gezien als een belangrijke factor om de leefbaarheid in steden op peil te houden. Naar verwachting zal dit ook leiden tot extra werkgelegenheid op dit gebied; niet alleen 'sec' op het gebied van groen, maar ook op de combinatie 'groen en zorg'. Op dit moment is de interesse bij jongeren voor groene opleidingen laag en de veronderstelling is dat dit in de toekomst tot problemen leidt. Daarnaast is er binnen de zorgopleidingen nog weinig aandacht voor de toenemende vraag naar mensen die zijn opgeleid in de combinatie 'groen en zorg'. Het is onder meer aan te raden jongeren meer te prikkelen voor groene opleidingen. Het actieplan Jeugdwerkloosheid biedt aanknopingspunten om slim in te zetten op groene opleidingen en stageplaatsen. Daarnaast is het goed om meer te investeren in opleidingen en stageplaatsen die groen en zorg combineren.

1.4.2 Positie \ rol ministeries SZW en LNV

LNV kan, eventueel in samenwerking met VWS, het toenemend belang van groen in steden en van de combinatie 'groen en zorg', onder de aandacht brengen bij SZW; met benoeming van de toenemende kansen die dit met name voor jongeren biedt op de arbeidsmarkt.

2 **Werknemers en psychische problemen: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid**

2.1 **Problematiek**

Psychische stoornissen bij werknemers komen steeds vaker voor. Circa één op de tien werkenden heeft psychische klachten, driekwart van de werknemers geeft aan dat de problemen met psychische klachten met het werk te maken hebben (Hoffius en Hent, 2004). (Werk)stress lijkt bij werkgerelateerde psychische problemen een belangrijk aspect.

2.2 **Onderzoek**

Een aantal onderzoeken wijst in de richting dat een natuurlijke omgeving een positieve invloed heeft op stress:

- Omgevingsfactoren leiden ertoe dat er discrepantie ontstaat tussen de draagkracht en de draaglast van een persoon, veroorzaakt door de werksituatie Trimbos;
- Groen zorgt voor minder stress, een verbetering in de concentratie en prestaties van het personeel en daardoor minder kans op fouten. Bovendien stimuleert (toegankelijk) groen werknemers om te bewegen (Berg en Van Winsum-Westra, 2006).

Ook wijzen verschillende onderzoeken uit dat werknemers behoefte hebben aan een meer natuurlijke werkomgeving:

- Met name kenniswerkers benutten parken steeds vaker als werkplek (Smeets en Gaddet, 2008);
- Werknemers geven aan dat ze een groene veilige omgeving prefereren boven een industrieterrein (<http://www.arboportaal.nl/laatste-nieuws/kantoorwensen-werknemers-in-kaart>);
- Tweederde van de werknemers wordt niet vrolijk van hun werkplek. De werkomgeving is volgens 75% wel functioneel, maar biedt geen creatieve inspiratie. Meer ruimte, meer groen en een andere indeling worden het vaakst genoemd om zich wel lekker te voelen achter het bureau (<http://www.businesscompleet.nl/kennisbank/1053-Nvm-bog-brengt-kantoorwensen-werknemers-in-kaart.html>).

Ook blijkt uit een gesprek met Staatsbosbeheer dat zij aanvragen op eigen initiatief krijgt van overspannen werknemers, om te mogen helpen bij het beheer van natuurgebieden.

2.3 **Aanknopingspunt: beleidsregel 44 gezond en veilig werken in relatie tot de Arbowet**

Het doel van deze beleidsregel is het bevorderen van gezonde en veilige arbeidsomstandigheden. Om de gezondheid en veiligheid van werknemers te beschermen en arbeidsuitval te voorkomen is een goed arbeidsomstandigheden- en verzuimbeleid noodzakelijk. Gezonde en veilige arbeidsomstandigheden dragen daarnaast onder meer bij aan het voorkomen van arbeidsongevallen en aan het inperken van (bedrijfs-)risico's met ingrijpende effecten op de samenleving.

Verantwoordelijk voor de uitvoering zijn werkgevers en werknemers. De minister is verantwoordelijk voor a) het bevorderen van de uitvoering door werkgevers en werknemers, en b) handhaving van de Arbeidsomstandighedenwet en de Arbeidstijdenwet. Indicatoren: percentage verzuim, percentage ongevallen en percentage werknemers dat aangeeft dat verdere aanpassing aan de werkplek of werkzaamheden noodzakelijk is voor zijn\haar gezondheid.

In de Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet) staan de rechten en plichten van zowel werkgevers als werknemers op het terrein van veilige en gezonde arbeidsomstandigheden. De Arbowet geldt overal waar wordt gewerkt. De uitwerking en nadere regelgeving zijn momenteel opgenomen in het Arbobesluit, de Arboregeling en de Arbobeleidsregels. Per 1 januari 2010 worden alle Arbobeleidsregels ingetrokken. Per 2010 vervallen de beleidsregels van de Arbowetgeving. De nieuwe aanpak - die nu wordt uitgewerkt - zal leiden tot een andere instrumentenmix, waaronder het werken met Arbocatalogi (bron: *Rijksbegroting 2010 SZW, beleidsartikel 44 gezond en veilig werken*).

2.3.1 Aanbeveling

Op dit moment is in de Arbowet een groene werkomgeving nog niet expliciet verankerd. Het is voorstelbaar dat het verruimen van de wettelijke kaders, met het opnemen van een groene omgeving als (wellicht in sommige gevallen relatief goedkoop?) keuze-alternatief bij het oplossen van bepaalde problemen in arbeidsomstandigheden, ook voor werkgevers een interessante optie kan zijn. Zowel werknemer (aangenamere werkomgeving) als werkgever (productievere werknemers) halen er hun voordeel uit. Wellicht dat de nieuwe aanpak, die nu wordt uitgewerkt, een mogelijkheid biedt om hier op in te springen.

2.3.2 Positie / rol ministeries LNV en SZW

Op dit moment lijkt de positieve functie die natuur kan spelen bij het voorkomen en helpen genezen van stressgerelateerde psychische problemen bij werknemers nog niet zo onder de aandacht te zijn bij het ministerie van SZW (en partners). De rol van LNV kan dan ook zijn om deze positieve functie meer onder de aandacht te brengen bij SZW en partners en in gezamenlijk overleg te komen tot ideeën om deze positieve functie in de werk- en re-integratiesfeer meer te benutten.

3 **Werknemers en lichamelijke problemen: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid**

3.1 **Problematiek**

Naast psychische klachten spelen ook lichamelijke klachten een rol. Dit komt vooral voor bij de werknemers en ouderen. Met name bij beroepen waar de fysieke belasting groot is komt dit het meeste voor. In opmars zijn ook de toenemende klachten rondom spieren en gewrichten door 'beeldschermwerkers'. Een bekende vorm hiervan is RSI. Op dit moment wordt er al het een en ander gedaan om deze problematiek te verminderen. Daarnaast zijn arbeidsgerelateerde aandoeningen zoals overgewicht, ouderdomsdiabetes en hart en vaatziekten vormen die voorkomen (<http://www.postbus51.nl/nl/home/publicaties/werk-en-loopbaan/arbeidsomstandigheden/algemene-informatie-arbeidsomstandigheden/checklist-gezondheidsrisicos.html>).

3.2 **Onderzoek**

Verskillende onderzoeken geven aan dat groen ten goede komt aan het voorkomen van lichamelijke problemen:

- Luchtwandelen is een aantrekkelijke manier om het bewegen van werknemers te stimuleren. Luchtwandelen is daarbij laagdrempelig en het komt ten goede aan de gezondheid (Middelkoop, 2002)
- Uit onderzoek blijkt dat mensen het bewegen in een groene omgeving hoger waarderen en het daardoor langer volhouden. Op doktersadvies wordt in Engeland nu al jaren op doktersvoorschrift geadviseerd om te bewegen in het groen i.p.v. in sportscholen (<http://www.nationaalgezondheidsplan.nl/b2b/nieuws/314/groen-bewegen-op-recept.html>).
- Staatsbosbeheer ziet hier potentie in en wil het Engelse systeem van 'groen bewegen' op recept in Nederland realiseren. Hiervoor stellen ze 240.000 hectare natuur ter beschikking (<http://www.nationaalgezondheidsplan.nl/b2b/nieuws/314/groen-bewegen-op-recept.html>).

3.3 **Aanknopingspunt: Risico-inventarisatie en -Evaluatie (RI&E)**

Een werkgever is verplicht om een risico-inventarisatie en -evaluatie te hebben. Het is een digitale checklist die de risico's van een bedrijf weergeeft. RI&E is één van de onderdelen van de Arboret. Toetsing vindt plaats op basis van de volgende elementen; aanwezigheid van kankerverwekkende stoffen (zoals asbest), fysieke belasting voor werknemers, hoeveelheid beeldschermwerk voor werknemers, hoeveelheid lawaai, aanwezigheid arbeidsmiddelen, beschermmiddelen en of er sprake is van seksuele intimidatie, agressie en geweld. Na het invullen bekijkt de arbodienst of een zelfstandig gevestigd gecertificeerde arbodeskundige, of de RI&E compleet, actueel en betrouwbaar is (http://www.arboportaal.nl/arbo_a_tm_z/r/rie). Om de werkgever te ondersteunen bestaat er een checklist waarin verschillende aspecten zijn opgenomen over arbeidsomstandigheden. Het gaat daarbij onder andere om de kantoorwerkplek, fysieke aspecten (rust nemen, tijdig wandeling maken, vingers bewegen). Hierdoor kan de werkgever zien waar risico's zitten en hoe deze opgelost kunnen worden. Op dit moment ligt de focus met name op werkdruk, werktijden, gevaarlijke stoffen, machines en valgevaar.

3.3.1 Aanbeveling

Het in de risico-inventarisatie opnemen van groene opties om werkgerelateerde risico's te verkleinen. Kantoorwerk brengt fysieke klachten met zich mee (RSI, obesitas en kans op hart- en vaatziekten door te weinig bewegen). Het advies voor het voorkomen en verminderen van RSI heeft met name betrekking op de directe omgeving van de mens (o.a. vingeroefeningen, goede zithouding). Een groene omgeving levert ook een grote bijdrage aan vermindering en voorkomen van RSI. Daarmee blijven mensen langer in het arbeidsproces. Met name een lunchwandeling biedt hierin al veel potentie. De gelegenheid om een lunchwandeling te maken moet zich voor werknemers echter wel voordoen. Mocht er te weinig groen zijn in de omgeving, dan is het advies om een terras of tuin te realiseren, zodat werknemers alsnog buiten kunnen zitten.

3.3.2 Positie \ rol SZW en LNV

In de RI&E is op dit moment geen aandacht voor groen in relatie tot het creëren van een veilige werkplek, terwijl er voldoende mogelijkheden voor aanknopingspunten zijn. LNV zal het initiatief moeten nemen om dit bij SZW onder de aandacht te brengen.

3.4 Aanknopingspunt: verhoging AOW-leeftijd

Op dit moment wordt de AOW-leeftijd van 65 naar 67 verhoogd. Om te voorkomen dat mensen niet alsnog voortijdig uit het arbeidsproces treden, is het creëren van een gezonde en aangename werkomgeving essentieel. In de notie is bijvoorbeeld opgenomen dat mensen met fysiek zware beroepen eerder mogen stoppen met werken. Bovendien speelt in de politieke discussie op dit moment het idee om mensen met zware beroepen op latere leeftijd de mogelijkheid te geven andere werkzaamheden te verrichten. Daarnaast blijkt dat ouderen wel door willen blijven werken, maar met een minder grote arbeidsdruk (http://docs.szw.nl/pdf/135/2009/135_2009_1_23617.pdf)

3.4.1 Aanbeveling

Werken in de buitenlucht is weliswaar gezond, maar kan ook, vooral op langere termijn, fysiek te zwaar blijken voor werknemers. Voor mensen die doorgaans bureauwerk doen, kan het goed zijn de kans te krijgen in de buitenlucht te werken. Voor mensen met fysiek zware buitenberoepen kan het juist weer goed zijn om regelmatig een pauze te nemen. In beide gevallen kan dit bijdrage aan minder arbeidsuitval op latere leeftijd.

3.4.2 Positie \ rol SZW en LNV (en VWS)

Binnen SZW lijkt er op dit moment weinig oog voor de arbeid en gezondheid gerelateerde functie van groen (van oudere werknemers). Er is via de Zorverzekeringwet een relatie tussen VWS en SZW; bij VWS is meer oog voor mogelijkheden van groen. Wellicht zijn er mogelijkheden om met LNV en VWS gezamenlijk groen onder de aandacht te brengen bij SZW en de daaraan verbonden partijen. De plannen voor het verhogen van de AOW-leeftijd kunnen een aanknopingspunt zijn bij het bespreken van de mogelijkheden.

4 Werknemers met een handicap: aanknopingspunten bij het ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid

4.1 Problematiek

Onderzoeksbrueau TNS Nipo geeft aan dat veel jong-gehandicapten onnodig thuis zitten omdat ze geen baan kunnen krijgen (<http://www.nos.nl/artikel/77043-jonge-gehandicapten-onnodig-thuis.html>).

Daarnaast zal er door demografische ontwikkelingen als krimp en vergrijzing een toenemend tekort aan personeel komen op de arbeidsmarkt. Deze twee constatering geven aan dat er een tweestrijd is. Bij de eerste ontwikkeling zitten mensen onnodig thuis, terwijl bij de andere ontwikkeling de vraag naar arbeidsmensen toeneemt. Kortom, de twee ontwikkelingen kunnen elkaar versterken, maar juist ook als oplossing dienen (<http://www.tns-nipo.com/pages/nieuws-pers>).

4.2 Onderzoek

Onderzoek geeft aan dat er meer uit te halen is uit jong-gehandicapten: er zijn 40.000 jonge gehandicapten die zo aan de slag kunnen als bedrijven willen meewerken (<http://www.nos.nl/artikel/77043-jonge-gehandicapten-onnodig-thuis.html>).

Er zijn veel jongeren die meer in hun mars hebben dan de sociale werkplaats, waar ze met behoud van uitkering werken ([http://www.annies.nl/nieuws/artikel/artikel/244/7/categorie/14/volgende/10/\(Buro Arbeid Rotterdam\)](http://www.annies.nl/nieuws/artikel/artikel/244/7/categorie/14/volgende/10/(Buro%20Arbeid%20Rotterdam))).

Een specifieke werktak is bijvoorbeeld een zorgboerderij. Uit ervaringen en onderzoeken blijkt het volgende:

- Voor veel deelnemers is een groene omgeving zoals te vinden op een zorgboerderij een pré. Deze omgeving biedt ruimte en rust, en zorgt voor veel minder prikkels dan de stedelijke omgeving. Dit is belangrijk voor veel kwetsbare mensen zoals mensen met een psychiatrische problematiek of verslavingsachtergrond. (<http://www.trouw.nl/opinie/podium/article1259721.ece>).
- Er werd altijd gedacht dat verstandelijk gehandicapte kinderen niet konden leren, maar dit blijkt volgens Huib Mansvelder niet waar te zijn. Deze kinderen kunnen best wel leren, alleen hebben ze meer herhaling nodig dan andere kinderen (<http://www.kennislink.nl/publicaties/verstandelijk-gehandicapte-muizen>).
- Uit onderzoek is gebleken dat verstandelijk gehandicapte kinderen beter kunnen leren als ze in een uitdagende omgeving opgroeien (<http://www.kennislink.nl/publicaties/verstandelijk-gehandicapte-muizen>).

4.3 Aanknopingspunt: Wet Wajong

Op 1 januari 1998 is de Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten (Wajong) in werking getreden. De wet biedt jonggehandicapten en studenten die arbeidsongeschikt zijn een uitkering op minimumniveau. Het betreft de groep arbeidsongeschikten die zich niet kunnen beroepen op de Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) omdat ze geen arbeidsverleden hebben

(http://home.szw.nl/index.cfm?menu_item_id=13724&hoofdmnu_item_id=13825&rubriek_item=391899&rubriek_id=391817&set_id=131).

Vanaf 1 januari 2010 verandert de Wajong. In de nieuwe Wajong staat centraal wat een jongere met een beperking wel kan, in plaats van wat hij/zij niet kan. De nadruk ligt op het vinden van werk, niet op het krijgen van een uitkering. De nieuwe wet gaat daarom anders heten: 'Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten' in plaats van 'Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten'.

CrossOver, het kenniscentrum voor jongeren met een arbeidshandicap bepleit intussen een sociale-innovatievoucher. Die voucher moet bedrijven steunen die jonge gehandicapten aan een baan willen helpen (<http://www.kenniscentrumcrossover.nl/>). CrossOver wil dat VWS deze voucher gaat uitgeven. Deze voucher is vergelijkbaar met vouchers van het ministerie van Economische Zaken, waarmee ze kennis kunnen inkopen over hoe die banen voor deze jongeren moeten worden ingericht.

4.4 Aanbeveling

Uit onderzoek blijkt dat een groene omgeving enerzijds meer uitdaging, anderzijds meer ruimte en rust biedt. Daarin zijn voor gehandicapte jongeren diverse ideeën / projecten mogelijk, variërend van simpele handelingen tot ingewikkeldere werkzaamheden. Meer focus leggen op werkzaamheden rondom groen is daarbij een mogelijkheid. Werk op zorgboerderijen, het helpen aanleggen van een speeltuin of het verzorgen van dieren zijn mogelijke ideeën. Met behulp van de vouchers kunnen bedrijven in het groen jonge gehandicapten aan een baan helpen.

4.4.1 Positie \ rol SZW en LNV

LNV kan het idee van de vouchers ondersteunen en wellicht in overleg met SZW een dergelijke voucher zelf uitgeven, speciaal voor 'groene' bedrijven.

5 Preventie: aanknopingspunten bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

5.1 Problematiek

Eenzaamheid, weinig bewegen en slecht eten, het ontwikkelen van ongezonde leefgewoonten onder meer door het verkeren in een sociale omgeving die daarvoor geen normen hanteert, een ongezonde leefomgeving, een sociaal onveilige leefomgeving, zijn allemaal factoren die kunnen bijdragen aan het ontstaan, sneller ontwikkelen en minder makkelijk genezen van ziekten (visie VWS Gezond zijn, Gezond blijven, nov. 2007; IBO-rapportage Gezond gedrag bevordert, juli 2007). Daarnaast blijkt dat fitheid en bewegen een positief effect heeft op de cognitieve prestaties \ schoolprestaties van kinderen (www.forumpraevention.de/forum-praevention1234/images/Kongress07/Pr%C3%A4sentationPfeifer.pdf; www.dslv-thueringen.de/texte/Deutschland%20bewegt%20sich.pdf).

5.2 Onderzoek

- Een natuurlijke aantrekkelijk ingerichte plek in de wijk levert onder de juiste omstandigheden - ondermeer inrichting, beheer en toezicht zijn van belang - een positieve bijdrage aan ontmoeting tussen bewoners, sociale cohesie in de wijk (zoals bijvoorbeeld bij problematiek overgewicht); méér dan een niet-natuurlijk ingerichte plek doet (Bosch et al, 2010, forthcoming).
- Bovendien lijkt een dergelijke plek kinderen meer uit te nodigen tot spelen en bewegen dan een niet-natuurlijk ingerichte speel- of sportplek (ze spelen er langer en gevarieerder) (De Jong, 2009)
- Een groene leefomgeving draagt ook bij aan integratie in de samenleving van ouderen en mensen met een beperking (Bosch et al., 2009).

Bovendien kan het leven en werken in een natuurlijke omgeving bijdragen aan het welzijn, herstel en re-integratie in de samenleving van kwetsbare groepen. Zo worden onder meer verslaafden opgevangen op zorgboerderijen. *Niet onderzocht, maar wel aannemelijk*: een vergelijkbaar concept zou denkbaar kunnen zijn voor dakloze jongeren, vrouwenopvang en dergelijke.

5.3 Aanknopingspunt: Kaderbrief Preventie (2007) en CVZ advies 'van preventie verzekerd'

De Kaderbrief Preventie (2007) geeft aan dat het in het kader van het nieuwe zorgverzekeringsstelsel mogelijk is om preventie in het basis- en het aanvullende pakket op te nemen. Het gaat met name om stoppen met roken, preventie depressie en preventie overgewicht. Het CVZ advies geeft een aantal voorwaarden en belemmerende factoren. Voorwaarden die gesteld worden:

- men is al ziek of heeft aantoonbaar verhoogd risico
- betreffende preventieve zorg beantwoordt aan de eisen van werkzaamheid zoals vastgesteld op basis van de stand van de medische wetenschap.

Belemmerende factoren:

- er is op dit moment nog relatief weinig bekend. Het CVZ beveelt aan, de kennisleemte door middel van experimenten op te vullen.
- Een probleem bij het opnemen van preventieve maatregelen in het zorgverzekeringspakket is de preventieparadox: omdat verzekerden gemakkelijk kunnen overstappen naar een andere zorgverzekeraar, kan de winst van preventieve maatregelen (kosten) bij de concurrent terecht komen. Men is op zoek naar oplossingen.
- Een ander punt is dat preventieve maatregelen door de verstrekker gedeclareerd moeten kunnen worden. Dit laatste kan met name bij natuurgerichte activiteiten een probleem zijn (wandelen en bezoek Speelbos is gratis). Op dit moment experimenteren enkele zorgverzekeraars al wel met preventieve natuurmaatregelen; onder meer in samenwerking met Staatsbosbeheer (begeleid wandelen in groepen?).

5.3.1 Aanbevelingen

Het opvullen van de kennisleemte door middel van experimenten is wat het CVZ advies aanbeveelt. Het kan hier natuurlijk ook gaan om experimenten met betrekking tot de functie en rollen die natuur kan spelen bij preventie. Enkele onderzoeken op dat gebied zijn al beschikbaar. Nieuwe experimenten kunnen worden opgestart \ gemonitord. Het gaat er daarbij wel om dit in overleg \ samenwerking met VWS en partners te doen. Zo wordt ervoor gezorgd dat a) aan de vereisten van de zorgverzekeraars\medische wetenschap ten aanzien van onderzoek wordt voldaan en b) de uitkomsten ook daadwerkelijk bekend worden bij en benut worden door de betrokkenen in de zorg. Onder meer kan worden aangehaakt bij lopende experimenten van zorgverzekeraars en natuurorganisaties.

5.3.2 Positie / rol ministeries LNV en VWS

De preventieve gezondheidsfunctie van natuur wordt - in eerste instantie voorzichtig - erkend door partijen binnen de zorg. De (enkele?) verzekeringsmaatschappijen verkennen de mogelijkheden. VWS en LNV kunnen hieraan gezamenlijk bijdragen, bijvoorbeeld door het (helpen) opzetten en monitoren van experimenten om de preventieve gezondheidswerking van natuur te 'bewijzen' naar de maatstaven van de medische wetenschap. Het is waarschijnlijk wel aan VWS zelf om na te gaan, in hoeverre het natuur-medicijn past binnen de organisatie en economische wetten van het medische zorg(verzekerings)systeem.

5.4 Aanknopingspunten: de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo)

De Wmo is ingevoerd sinds 1 januari 2007 en vervangt de Welzijnswet, de Wet voorzieningen gehandicapten (WVG) en delen van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). Doel van de Wmo is het bevorderen dat mensen meedoen in de samenleving. Doelgroep Wmo: alle burgers en daarbinnen vooral de kwetsbare groepen. Vooral de gedachte dat het bevorderen van deelname aan de maatschappij en bevorderen van gezondheid in elkaars verlengde liggen; gezondheid en participatie versterken elkaar. Het gaat om kwaliteit van leven, ook voor ouderen, chronisch zieken en mensen met psychische of verstandelijke beperkingen. De Wet biedt kansen voor het verbeteren van de levensvoorwaarden.

Verantwoordelijk voor de uitvoering van de Wmo zijn gemeenten. De Wmo stelt gemeenten in staat om meer regie te krijgen over het aanbod aan maatschappelijke ondersteuning en te zorgen voor de samenhang daarin. De gemeente bevordert met algemeen beleid (collectieve voorzieningen) de zelfredzaamheid van burgers, hun maatschappelijke participatie en de leefbaarheid van de woonomgeving. Daarnaast zorgt zij voor individuele voorzieningen voor degenen die dat nodig hebben.

Onderdelen van voorheen bestaande gemeentelijke beleidsvelden vallen nu onder de Wmo en zijn terug te vinden in de verschillende prestatievelden van de Wmo. Nieuw aan de Wmo is het beroep op de eigen verantwoordelijkheid van burgers. Dit komt vooral tot uitdrukking in Prestatieveld 1 van de Wmo: Leefbaarheid en sociale samenhang in dorpen, wijken en buurten. Hierin zijn voorzieningen opgenomen die dit participatieve perspectief accommoderen.¹

De prestatievelden die zijn uitgewerkt in het rapport van MOVISIE (2008) bieden veel aanknopingspunten voor een bijdrage vanuit de preventieve gezondheidsfunctie van groen \ natuur; met name in steden en dorpen. Een kanttekening daarbij is wel dat het rapport van MOVISIE fungeert als een 'catalogus waaruit gemeenten kunnen putten' (p.5); het is mogelijk dat veel gemeenten de Wmo nog vrij traditioneel invullen.

Onder Prestatieveld 1 wordt onder meer Groen in de wijk genoemd ter bevordering van participatie en ontmoeting. Ook het Kindlint wordt in dit prestatieveld genoemd, met groen als onderdeel. Verder komt Groen in de wijk niet meer expliciet terug in het rapport. Het zou echter heel goed kunnen passen bij, en een belangrijk deel van de oplossing kunnen leveren aan, andere - samenhangende - voorzieningen binnen Prestatievelden.

5.4.1 Aanbeveling

De Wmo is een integrale wet; de (voorzieningen van) prestatievelden hangen met elkaar samen of zouden goed aan elkaar gekoppeld kunnen worden. Groen in de wijk kan op veel punten de verbindende factor zijn, omdat het een ontmoetingsplek is, kan bijdragen aan sociale cohesie (en daarmee mits onder voorwaarden aan sociale veiligheid, vroegtijdige herkenning van problemen etcetera), ruimte biedt aan kinderen om te spelen, aan jongeren en ouderen om te hangen en aan mensen met een beperking om deel te nemen aan en deel te zijn van de samenleving. Het gaat erom dit te (h)erkennen en onder de aandacht te brengen van betrokkenen; in de eerste plaats door hiervoor een goede argumentatie aan te dragen - het is wellicht zinvol daarbij ook in kaart te brengen hoe Groen in de wijk kostenbesparend (en meer effectief) kan zijn in vergelijking met een aanpak waarbij Groen in de wijk niet als verbindende factor wordt ingezet.

5.4.2 Positie / rol ministeries LNV en VWS

Het is in de eerste plaats aan de gemeenten om invulling te geven aan de Wmo. Uit het rapport van MOVISIE blijkt echter dat er ruimte is om de gemeenten met goede voorbeelden handreikingen te doen over hoe zij de Wmo kunnen invullen. LNV kan het voortouw nemen om, bij voorbeeld samen met MOVISIE, een groene catalogus, handreiking of Wmo-invulling op te stellen. Daarbij kan worden aangegeven hoe Groen in de wijk (Kindlint) fungeert als verbindende factor van\bij voorzieningen, en - mits goed ingevuld - kostenbesparend werkt en de effectiviteit van voorzieningen kan verhogen. Uiteraard moet een dergelijke catalogus vervolgens goed onder de aandacht worden gebracht bij gemeenten, GGD's en andere betrokken partijen op lokaal niveau.

¹ Rapport MOVISIE: De Contouren, niet het gebouw. Naar een Goese norm voor de Sociale Infrastructuur, Ard Sprinkhuizen, oktober 2008

5.5 Aanknopingspunt: diverse projecten

- VWS en OCW hebben samen het Convenant Overgewicht ondertekend. Andere betrokken partijen zijn vooral private partijen met name op het vlak van voeding. Daarnaast de zorgverzekeraars VNO-NCW en NOC*NSF.
- VWS en OCW stellen sinds 2008 extra geld beschikbaar voor meer samenhang tussen brede scholen, sport en cultuur; dagelijks sport- en beweegaanbod op en rond scholen (G31).
- ook 'Krachtwijken', WWI, Nationaal Actieplan Sport en Bewegen, projecten 'Lekker Fit' en 'Maatwerk op School?'
- Afspraak met programmaminister van Jeugd en Gezin om voor gezondheid en preventie gericht op jongeren complementaire beleidslijnen te ontwikkelen (nota over jeugd en preventie?)

5.5.1 Aanbeveling

Aansluiting zoeken bij de diverse projecten van(uit) VWS die met overgewicht, voeding en bewegen te maken hebben. Eerste gesprekken met partijen uit de sport- en gezondheidshoek tonen aan dat men de koppeling met natuur (natuurrijke speelruimte voor kinderen) vaak nog niet gelegd heeft, maar men wel degelijk geïnteresseerd is zodra men van het concept hoort. Partijen op lokaal en nationaal niveau geven aan graag aan de realisatie ervan te willen meewerken (zei het: geen initiatief te willen nemen). Er is dus ruimte om vanuit natuur aan te haken bij initiatieven op het gebied van sport en gezondheid.

5.5.2 Positie / rol ministeries LNV en VWS

De projecten lijken vooral te worden vormgegeven door maatschappelijke partijen en niet zozeer door het ministerie van VWS. Logisch lijkt dan ook dat niet zozeer het ministerie van LNV zelf, maar maatschappelijke partijen op het gebied van natuur aansluiting zoeken bij de initiatieven. Het ministerie van LNV kan hierbij uiteraard wel een ondersteunende \ faciliterende \ subsidiërende rol vervullen.

6 Cure en Care: aanknopingspunten bij het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

6.1 Problematiek

De kosten in de zorg (cure en care) zijn hoog en zullen naar verwachting nog stijgen als gevolg van de vergrijzing; maar ook als gevolg van een ongezonde leefstijl in een verstedelijkende omgeving, die vaak al merkbaar is bij baby's.

Daarnaast is gebleken dat veel mensen die gebruik maken van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), eigenlijk niet tot de doelgroep behoren, omdat zij een te lichte indicatie hebben.

6.2 Onderzoek

- (Uitzicht op) een groene omgeving versnelt het genezingsproces (onderzoek Agnes van den Berg);
- Uit de praktijk blijkt dat er veel initiatieven vanuit de maatschappij zijn om natuur dichterbij de patiënt te brengen (zien o.m. Bosch et al, 2009; onderzoek Remco Kranendonk en Madeleine van Manfeld). Denk aan vlindertuinen bij zieken- en bejaardenhuizen, initiatieven voor zorglandschappen, zorgboerderijen;
- veel mensen maken via het Persoonsgebonden Budget (PGB) van de AWBZ op eigen initiatief gebruik van zorgboerderijen (onderzoek Jan Hassink) en andere groene zorgconcepten.

6.3 Aanknopingspunt: de Zorgverzekeringswet

Cure valt vooral onder de verantwoordelijkheid van de zorgverzekeraars en de traditionele zorgverstrekkers. Private partijen en andere betrokkenen experimenteren in de praktijk met groene zorgconcepten. Gebruik maken van zorghotels hoort bij sommige verzekeringen al tot het luxe verzekeringspakket.

6.3.1 Aanbeveling

Groene concepten horen niet alleen in het 'luxe' pakket, maar ook in het basispakket thuis; juist omdat de verwachting is dat natuur een rol kan spelen bij een versnelling van het genezingspakket. Dit zou moeten kunnen bijdragen aan een afname in de kosten.

6.3.2 Positie\rol VWS en LNV

Op basis van verder onderzoek naar de functie van groen bij het genezingsproces kan in samenwerking met de betrokken partijen (waaronder de verzekeraars) worden nagegaan hoe groen in het basispakket kan worden opgenomen.

6.4 Aanknopingspunt: de AWBZ

Veel mensen die gebruik maken van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) behoren eigenlijk niet tot de doelgroep, omdat zij een te lichte indicatie hebben. Deze mensen vallen tegenwoordig (2010) onder de Wmo (zie thema 1). Daarmee kan de AWBZ een stuk goedkoper worden. In de toekomst moet de AWBZ weer helemaal gericht zijn op de meest kwetsbaren in de samenleving: mensen die zonder AWBZ-begeleiding het gevaar lopen verwaarloosd te raken of in een instelling terecht te komen. Dit zijn bijvoorbeeld dementerende ouderen, verstandelijk gehandicapten en ernstig psychiatrische patiënten.

Binnen de AWBZ lijkt op dit moment, wanneer er via de zorgverzekeringen gebruik wordt gemaakt van zorg in natura, weinig ruimte om gebruik te maken van zorgboerderijen. De zorgverzekeringen verwijzen klanten door naar de traditionele zorgaanbieders. Via het Persoonsgebonden Budget van de AWBZ is er echter wel veel vraag naar groene zorgconcepten.

6.4.1 Aanbeveling

Vanuit de maatschappij is er meer vraag naar groene zorgconcepten dan vanuit de zorgsector geboden wordt. Dit blijkt onder meer uit de manier waarop mensen hun PGB-budget inzetten. De vraag vanuit de maatschappij zou meer ingebed moeten worden in het AWBZ-zorgsysteem, waarbij gekeken kan worden naar een uitbreiding van de groene zorgconcepten naast zorgboerderijen en vlindertuinen.

6.4.2 Positie / rol ministeries LNV en VWS

De AWBZ wordt uitgevoerd door enkele zorgverzekeringsmaatschappijen, maar valt onder de verantwoordelijkheid van VWS. VWS neemt op dit moment niet het voortouw om te zoeken naar groene zorgconcepten die passen binnen de AWBZ. LNV zou het initiatief kunnen nemen om samen met VWS te zoeken naar mogelijkheden; het meer inbedden in het systeem van de bestaande concepten, zoals zorgboerderijen, (zorglandschappen?) en vlindertuinen en het eventueel samen met groene maatschappelijke partijen uitdenken en inbedden van nieuwe groene zorgconcepten.

Literatuur

Berg, A. van den en M. van Winsum-Westra, 2006. *Ontwerpen met groen voor gezondheid : richtlijnen voor de toepassing van groen in 'healing environments'*. Wageningen: Alterra

Berg, A.E. van den, R. Koenis en M.M.H.E. van den Berg, 2007. *Spelen in het groen: Effecten van een bezoek aan een natuurspeeltuin op het speelgedrag, de lichamelijke activiteit, de concentratie en de stemming van kinderen*. Alterra-rapport 1600. Wageningen: Alterra.

Buijs, A.E., M.H.G. Custers en F. Langers, 2007. *Natuur door andere ogen bekeken; De natuurbeleving van allochtonen en jongeren*. Wageningen: Alterra.

Bosch, F.J.P. van den, P. van der Wielen en J. Luttik, 2009. *Samen groeien. Stappenplan voor het bevorderen van samenwerking tussen organisaties uit de natuur- en gezondheidszorgsector*. Alterra-rapport 1874.

Bosch, F.J.P. van den (ed.) (forthcoming 2010), *Buitenkinderen? Over natuurlijk buiten spelen in de stad*. Alterra-rapport.

Hoffius R. en I.N. Hento, 2004. *Uitkomsten marktonderzoek omgang met psychische problemen op het werk*. Leiden: Astri.

IBO-rapportage 'Gezond gedrag bevorderd'. Juli 2007.

Klink, J.J.L. van der en B. Terluin, *Psychische problemen en werk; handboek voor een activerende begeleiding door huisarts en bedrijfsarts*.

Maas, J., R.A. Verheij, S. de Vries, P. Spreeuwenberg, F.G. Schellevis en P.P. Groenewegen, 2008. *Morbidity is related to green space in the living environment*. Bilthoven: RIVM.

Middelkoop, M. van, 2002. *Lunchwandelen, de relatie tussen bewegen, groene omgeving en de gezondheid van werknemers*. Stichting recreatie Kennis- en innovatiecentrum.

Nederlandse Vereniging van Makelaars, 2008. <http://www.arboportaal.nl/laatste-nieuws/kantoorwensen-werknemers-in-kaart>

Oberon, 2004. *Kwaliteitscriteria Brede Scholen*, opgesteld in opdracht van de stuurgroep Brede Scholen, waarin de ministeries van OC&W, VWS, SZW en VROM en de VNG zitting hebben.

Primair Projekt, *Tweede Nationale Werkplekonderzoek*. <http://www.businesscompleet.nl/kennisbank/1053-Nvm-bog-brengt-kantoorwensen-werknemers-in-kaart.html>

Smeets. H. en J. Gaddet, 2008. *Het Grote Groenonderzoek*. Amsterdam: Dienst onderzoek en statistiek.

Vreke, J., J.L. Donders, F. Langers, I.E. Salverda en F.R. Veeneklaas, 2006. *Potenties van groen!; De invloed van groen in en om de stad op overgewicht bij kinderen en op het binden van midden- en hoge inkomens aan de stad*. Alterra-rapport 1356, Wageningen: Alterra.

Vries, S. de, M. van Winsum-Westra, J. Vreke en F. Langers, 2008. *Jeugd, overgewicht en groen. Nadere beschouwing en analyse van de mogelijke bijdrage van groen in de woonomgeving aan de preventie van overgewicht bij schoolkinderen*, Alterra-rapport 1744, Wageningen: Alterra.

VWS- visie, nov. 2007. *Gezond zijn, gezond blijven*

Websites

http://docs.minszw.nl/pdf/129/2009/129_2009_3_13096.pdf

<http://www.mvo.nl/Portals/0/organisatie/bestuur/bestuursstukken/OB238-19112009/punt%205%20intentieverklaring.pdf>

<http://www.podiumonline.nl/downloads/verslag%20groene%20kansen%20voor%20jeugd%20buiten%20school tijd.pdf>

http://agentschap.szw.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_rubriek&rubriek_id=391304&menu_item=13064

http://agentschap.szw.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=171320

http://www.groenonderwijs.nl/gon/archief2009/vgo_02_2009_groen_onderwijs_levert_niet_genoeg_vakmen_sen_voor_de_arbeidsmarkt.pdf

www.forumpraevention.de/forum-praevention1234/images/Kongress07/Pr%C3%A4sentationPfeifer.pdf;
www.dslv-thueringen.de/texte/Deutschlad%20bewegt%20sich.pdf

<http://www.rijksbegroting.nl/2010/voorbereiding/begroting,kst132833a.html>

<http://www.nos.nl/artikel/77043-jonge-gehandicapten-onnodig-thuis.html>

<http://www.tns-nipo.com/pages/nieuws-persvannipo.asp?file=persvannipo\wajongers08.htm>

<http://www.annies.nl/nieuws/artikel/artikel/244/7/categorie/14/volgende/10/> (Buro Arbeid Rotterdam)

<http://www.trouw.nl/opinie/podium/article1259721.ece>

<http://www.kennislink.nl/publicaties/verstandelijk-gehandicapte-muizen>

<http://www.kenniscentrumcrossover.nl/>

http://home.szw.nl/index.cfm?menu_item_id=13724&hoofdmenu_item_id=13825&rubriek_item=391899&rubriek_id=391817&set_id=131

(<http://www.ikkan.nl/wajong-wsw/>)

<http://www.arbo-advies.nl/beeldnew.htm>

<http://www.postbus51.nl/nl/home/publicaties/werk-en-loopbaan/arbeidsomstandigheden/algemene-informatie-arbeidsomstandigheden/checklist-gezondheidsrisicos.html>

<http://www.nationaalgezondheidsplan.nl/b2b/nieuws/314/groen-bewegen-op-recept.html>

<http://www.postbus51.nl/nl/home/publicaties/werk-en-loopbaan/arbeidsomstandigheden/algemene-informatie-arbeidsomstandigheden/checklist-gezondheidsrisicos.html>

http://docs.szw.nl/pdf/135/2009/135_2009_1_23617.pdf

http://www.arboportaal.nl/arbo_a_tm_z/r/rie

